

REYHAN HƏBİBLİ

*AZƏRBAYCAN
ONOMASTİK
LÜĞƏTLƏRİ*

BBK 92
H 47

Rə'yilər:

Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Afat Qurbanov,

filologiya elmləri doktoru,
professor Qara Məşədiyev

Elmi redaktor:

filologiya elmləri doktoru, professor
Kamil Vəli Nərimanoğlu

Həbibli R.Y.

Azərbaycan onomastik lügətləri. Monoqrafiya.
Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2000. 145 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan dili materialları əsasında onomastik lügətlərin tərtibi tarixi araşdırılmış, həmin lügətlərin növləri və onların hazırlanmasının elmi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

Kitab onomastik lügətlərin tərtibi və onlardan istifadə zamanı həm mütəxəssislər, həm də geniş oxucu auditoriyası üçün faydalı ola bilər.

H 1602010000-000 -1999
658(07)-027

H 47

© Bakı Dövlət Universiteti, 2000

ELMİ REDAKTORDAN

Azərbaycan tarixinin son 40 ildə təhəriflərə uğraması, türk etnosunun oynadığı tarixi-mədəni rolun uydurulmuş şəkildə geniş kütłələrə təqdim edilməsi tarixçilərimiz kimi etnoqraflarımızın, folklorşünaslarımızın, antropoloqlarımızın və şübhəsiz ki, dilçilərimizin üzərinə böyük bir vəzifə qoyur. Bu vəzifə Azərbaycan türklərinin tarixi keçmişinin obyektiv öyrənilməsidir. Bu baxımdan onomastik vahidlərin dərindən öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Türkologiyanın son 10-15 illik problemləri arasında onomastika önemli yer tutur. Onomastikanın bu qədər qabarıq problem kimi araya çıxmasının birinci səbəbi etnogenezis, dil və tarix, dil və etnoqrafiya kimi kompleks xarakterli problemlərin aktuallığı ilə bağlıdır. Onomastikanın problemlərinə daxil olan toponimlərin, antrononimlərin və etnonimlərin öyrənilməsi sahəsində Azərbaycan dilciliyində görülən işləri vurgulamaq vacibdir. Bu zəmində onomastik lügətlərin elmi-nəzəri əsasları və tərtibi prinsiplərinin öyrənilməsi tə'xirəsalınmaz məsələ kimi ortaya çıxmış olur. Məhz bu baxımdan filologiya elmləri namizədi Reyhan Həbiblinin araşdırması nəzəri və təcrübə tədqiqat kimi diqqəti cəlb edir. Çağdaş Azərbaycan onomastikasının yeni tədqiqat aspektləri və perspektiv tədqiqatlar belə bir araşdırmanı daha dəyərli edir. Onomastik leksikoqrafiyanın ümumi dilcilikdə və konkret dil məktəblərində tətbiq təcrübəsi ilə yaxından tanış olan R.Həbibli dərin tədqiqat işi aparmış və çox maraqlı məsələlər ortaya qoymuşdur.

R.Həbiblinin araşdırması ilk növbədə diqqəti onunla cəlb edir ki, müəllif Azərbaycan onomastikasını ümumtürk kontekstində, ümumdüllük ölçüləri daxilində götürmüs, qaynaqlandığı en əski abidələrin dilindəki onomastik vahidlərə yanaşmada özünəməxsus yol tutmuşdur. O çalışmışdır ki, sistemli və sistemsiz şəkildə mənbələrdə verilmiş onomastik vahidləri çağdaş dilcilik prinsipləri əsasında unifikasiya edərək onları vahid lügətlərdə sıralanma yollarını müəyyənləşdirsin.

Azərbaycan dilciliyində ilk dəfə olaraq onomastik lügətlərin tərtibi haqqında danışmağa cəhd R.Həbibli göstərərək tarixi mənbələrə müraciət edir. Əski abidələrimizdən tutmuş en çağdaş mənbələrə qədər bütün ümumtürk materiallarını və ə cümlədən də bize bəlli rus dilçilərinin en dəyərli fikirlərini cəmləşdirərək belə qənaətə gəlir ki, onomastik lügətlərin tərtibi

zamani spesifik xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Onomastik lügətlərin müxtəlifliliyi, müxtəlifxarakterliliyi belə lügətlərin ümumi təsnifatında əsaslı problem yaradır. Nəzərə alsaq ki, ən tanınmış onomastlar bu sahədə hələ də yekdil fikrə gəlməmişlər, onda müəllifin qarşısında dayanmış çətinliyin mahiyyəti aydın olar.

Kimi Çağdaş dilciliyimizin ən ümdə məsələlərindən biri xüsusi adların sistemləşdirilməsidir. Bu sahədə zaman-zaman dəyərli əsərlər yaranıb. Lakin bu sahədə ümumi prinsiplər işlənilməyib. Hər hansı elm sahəsinin prinsipləri və metodologiyası ortaya qoyulmadıqda bu sahə hər diletantın fəaliyyət meydanına çevrilir. R.Həbibli bu baxımdan onomastik lügətlər və onların tərtib prinsipləri haqqında elmi polemikaya dəvət edir və ən başlıcası odur ki, burada o, öz fikirlərini sistemləşdirir. Əski türk yazılı abidələri, M.Kaşqarlı lügəti, Y.Balasaqunlu, ən tanınmış ərəb mənbələri, rus-sovet alimlərinin əsərləri bu baxımdan araşdırma qaynağıdır.

Fikrimizcə, bu tədqiqat onomastika sahəsində, bu tipli lügətlərin tərtibi və geniş publikaya çatdırılması sahəsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Son olaraq arzu edərdik ki, bu sahədə müəllif öz araşdırımalarını davam etdirsin və çağdaş türkoloji ədəbiyyatın uğurlarından qaynaqlanaraq bu tədqiqatını daha da zənginləşdirsin.

Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu

ÖN SÖZ

Azərbaycan dilciliyində diqqəti cəlb edən mühüm sahələrdən biri xüsusi adlar^{*} - onomastik vahidlər^{**}; onların əlamət və xüsusiyyətlərinin tədqiqidir. OV-ləri tədqiq etməklə xalqın tarixi, dili və çoxsahəli həyatının bir sıra mühüm məsələlərini aşkarla çıxarmaq, dilin lügət tərkibinin bütövlükdə xarakteristikasını vermək, bir çox elm sahələrinin vacib problemlərinin həllinə kömək etmək mürmkündür. Tarix boyu baş verən ictimai-siyasi hadisələr, eləcə də bir sıra dil hadisələri qədim toponimlərdə, antroponimlərdə, etnonimlərdə indi də yaşamaqdadır. Onomastik leksika dilin lügət tərkibini hərtərəfli səciyyələndirməkdə, dil tarixinin öyrənilməsində ən e'tibarlı mənbədir.

Bu gün onomalogiya yeni tədqiqat aspektləri, həmçinin onomastik məkanın zənginliyi ilə fərqlənir. Hal-hazırda Azərbaycan onomastikasının möhkəm bir təməl üzərində qurulmuş məktəbi formalaşmışdır.

Onomalogiyanın ən geniş və mürəkkəb sahələrdən birini onomastik lügətçilik təşkil edir. Onomastik leksikoqrafiya onomalogiyanın ən az öyrənilən sahələrdən biridir. Onomastik lügətçilikdə XA-ların müxtəlif kateqoriyalarına aid hazırlanmış onomastik lügətlərin^{***} tərtibi prinsipləri, xüsusiyyətləri, növləri, məzmunu və quruluşu öyrənilir.

Onomastik leksikoqrafiyaya XA-lar (onimlər), onların lügətlər şəklində qruplaşması, bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat işləri, lügətlərin tərtibinin nəzəriyyə və praktikası daxildir.

OL-lər onimləri təsbit edir. Bu lügətlərdə müxtəlif məzmunlu, formalı OV-lər (şəxs adları, familiyalar, ləqəblər, təxəllüsler, yaşayış məntəqələrinin adları, su hövzələrinin adları və s.) əks olunur.

Azərbaycan onomastikasının inkişaf perspektivləri bu sahəyə aid müxtəlif tipli lügətlərin yaranması ilə də əlaqədardır. Azərbaycan onomastik leksikoqrafiyasının nəzəri məsələləri ilə A.Qurbanov, R.Yüzbaşov, L.Quliyeva, Q.Məşədiyev, H.Əliyev, A.Paşayev və b. alimlər məşğul olmuşlar. Bu sahə ilə bağlı lügətlərin tərtibində A.Qurbanovun, B.Abdullayevin, Q.Məşədiyevin, R.Yüzbaşovun, T.Əhmədovun, O.Mirzəyevin, N.Nəbiyevin,

*Xüsusi ad-XA

** Onomastik vahid - OV

*** Onomastik lügət-OL

S.Mollazadənin, N.Məmmədlinin, N.Məmmədovun və başqalarının xidmətləri vardır.

Onomastik lügətçilik məsələləri dilçiliyin tətbiqi sahələrindən olan leksikoqrafiyanın qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Onomastik leksikanın əhatə olunduğu belə lügətlər, şübhəsiz, hər bir dilin onomalogiya sisteminin formallaşmasına, inkişafına, tənzimlənməsinə xeyli kömək edə bilər.

Tədqiqatda Azərbaycan onomastik lügətlərinin elmi-nəzəri əsasları və tərtibi prinsipləri ilk dəfə olaraq monoqrafik şəkildə araşdırılmışdır. OL-lərin növləri, struktur, bu lügətlərdə öz əksini tapan adların mə'na və mənşəyi, orfoqrafiya və orfoepiyası, variant və derivatları və digər məsələlər zəngin faktlar əsasında öyrənilmişdir.

OL-lərin məzmun və quruluşunun, növlərinin öyrənilməsi, onların tərtibi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, lügət məqalələrində onimlərin semantik - etimoloji arayışının verilməsi yollarının aydınlaşdırılması, onimlərin qrammatik-orfoqrafik, dialektal xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi Azərbaycan onomastik leksikoqrafiyasının, eləcə də tətbiqi onomalogianın bir çox nəzəri və təcrubi problemlərinin həlli üçün əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan onomastikasına dair müxtəlif tipli lügətlər (izahlı, etimoloji, tədris və s.) hazırlamaqla praktik onomastik araşdırmaları daha da genişləndirmək mümkündür.

Mə'lumdur ki, onomastik leksika, sadəcə, dil faktı olmaqla qalmır, o həmçinin hər bir xalqın tarixinə, mədəniyyətinə, iqtisadiyyatına, etnoqrafiyasına, həyatına dair çox faydalı faktları, mə'lumatları özündə cəmləşdirir. Buna görə də onomastik leksikanı ehtiva edən lügətlərin (antroponimik,toponimik,etnonimik və s.) və bu barədə yazılın əsərlərin nəzəri və praktik əhəmiyyəti böyükdür.

Son olaraq, kitabın meydana çıxmışında böyük zəhməti olanlara və dəyərli məsləhətləri ilə köməklik göstərənlərə müəllif öz minnətdarlığını bildirir.

Azərbaycan onomastik lügətçiliyi sahəsində yazılmış bu ilk əsər, əlbətə ki, nöqsansız deyildir. Monoqrafiya haqqında irad və təkliflərini bildirən, fikir və mülahizələrini söyləyən bütün oxuculara da müəllif əvvəlcədən öz dərin təşəkkürünü bildirir.

I FƏSİL

ONOMASTİK LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ VƏ NƏŞRİ TARİXİNDƏN

Cəmiyyətin elmi və mədəni cəhətdən inkişafında lügətlər mühüm rol oynayır. Hər bir xalqın dilini, mədəniyyətini, tarixini, onun əsrlər boyu keçib gəldiyi inkişaf yollarını öyrənməkdə də lügətlərin, o cümlədən onomastikonların böyük əhəmiyyəti vardır.

Rus lügətçiliyində XA-lardan ibarət ən erkən abidələrə mineyalar-dini ibadətlərin və kilsə tərəfindən hörmətlə xatırlanan şəxslərin yadasalınma günlərinin siyahısı aid edilir.

Qədim rus leksikoqrafiyası dörd istiqamət üzrə inkişaf etmişdir: 1)lügətlər-onomastikonlar; 2)lügətlər-simvolikalar; 3)slavyan - rus lügətləri; 4)lügətlər-danışq kitabçıları (XIII-XIV yüzilliklər). İlk onomastikonlar da məhz bu dövrdə, yəni XIII əsrə yaranmışdır: 1) «Речь жидовьского языка»; 2) «О именехъ и глемыхъ жидовьскыи языкъ» сказано и приложено неразумное на разумъ»; 3) «А се имена жидовьская русьски тълкована» (Bu barədə bax: Kovtun, 1963; 1975; 1977).

İlk onomastikonlar izahlı lügət xarakteri daşıyan azbukovniklərin¹ tərkibinə daxil olmuşdur. Əlyazması şəklində geniş yayılmış azbukovniklər əlifba sırası ilə verilmiş sözlərin, terminlərin və XA-ların izahlarından ibarət idi.

Görkəmli yaziçi, maarifçi, içtimai-siyasi xadim və ruhani kimi şöhrət tapmış Maksim Qrekin «Толкование именамъ по алфавиту» adlı lügəti ikidilli yunan-slavyan onomastikonudur. Burada yunan, latin, yəhudî mənşəli XA-ların şərhi verilir. Bu lügət azbukovniklərin sələfi hesab olunur. Pamva Berindanın XYII əsrə aid «Лексикон словенорусский и имен толкование» adlı lügəti isə o dövrün Avropa leksikoqrafiyası səviyyəsində, alim-leksikoqraf tərəfindən tərtib edilmiş ilk elmi səciyyə daşıyan lügət idi. Bu lügətdən sonra XIX əsrə qədər kilsə təqvimləri XA-lar lügətləri kimi işlənirdi (Bax: Зинин, 1970; Суперанская, 1979).

XIX əsrin ikinci yarısından e'tibarən qədim onomastikonların elmi tədqiqi başlanır. Məşhur Makari mineyalarının (XYI əsr) müvafiq şərhlərlə çap edilməsi onomastika üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qismən çap olunmuş mineya göstəriciləri («Указатель личных имен» və «Указатель

¹ Азбуковник - «объяснительный словарь»... (Bax: Фасмер, 1986, 63).

географический», СПб., 1889) tarixi - ensiklopedik karakterli bitkin OL-lərdir (Bax: Суперанская, 1979, 245-247).

Din xadimi P.Solyarskinin tərtib etdiyi «Опыт библейского словаря собственных имен» adlı lügətdə Bibliyada olan bütün XA-lar başqa dillərdə oxunuşları ilə birgə təqdim edilir, yəhudi XA-larının rus dilində mə'nesi və izahi verilir, hər ad haqqında zəruri ümumi anlayışlar və mə'lumatlar əlavə olunur (Солярский, 1879-1884).

N.M.Tupikovun lügətində qədim rus adları daha tam, elmi şəkildə nəzərdən keçirilir. O, şəxs adlarının tarixi lügətini yaratmağa çalışmışdır. Tərtibçinin məqsədi qeyri-xristian rus şəxs adlarının tarixini və mə'nalarını işıqlandırmaq olmuşdur (Тупиков, 1903).

Müsəir dövrdə bir sira rus şəxs adları lügətləri yaranmışdır. 30-40-ci illərdə L.V.Uspenskinin «Как Ваше имя?» (1939), «Что означает Ваше имя?» (1940) lügətləri nəşr olunmuşdur. Bu kiçik lügətlər adların mə'nesini açmaq məqsədi daşıyır. N.A.Petrovskinin tərtib etdiyi «Словарь русских личных имен» adlı lügət isə rus şəxs adlarının elmi şəkildə tədqiqi sahəsində ilk təcrübədir. Lügətdə, təxminən, 2600 ad verilmişdir. Lügət, eyni zamanda, övladlarına ad seçmək istəyən valideynlər üçün soraq kitabı rolunu oynayır (Петровский, 1966).

«Словник власных імен людей» («Словарь собственных имен людей») və «Слоўник асабовых уласных імен» (Словарь личных собственных имен) adlı lügətlər ikidilli lügətlərdir. Bu lügətlərdə müvafiq olaraq Ukrayna və belorus şəxs adları və həmin adların rus dilində yazılışı göstərilir. Müəllif kollektivi tərəfindən hazırlanmış «Справочник личных имен народов РСФСР» adlı soraq kitabında isə Rusiya ərazisində yaşayan xalqların çox işlənən adlarının 17 siyahısı verilmişdir. Adların rus dilində və milli dillərdə yazılışı paralel şəkildə təqdim olunur. Kitabın 1979-cu il nəşrində isə siyahıların sayı 36-ya çatdırılmışdır (Словник власных імен людей, 1961; Слоўник асабовых уласных імен, 1965; Справочник личных имен народов РСФСР, 1965; 1979; 1987, 1989).

Filoloq və jurnalist Y.A.Fedosyukun «Русские фамилии» adlı etimoloji lügətində bütün rus familiyaları deyil, onların bir hissəsi əhatə olunmuşdur, yəni 1500-ə qədər familiyanın mənşəyi izah edilir (Федосюк, 1972).

Akad.S.B.Veselovskinin «Onomastikon» əsəri XY-XVII əsrlərdə Rusiyada mövcud olan ad, ləqəb və familiyalara həsr

edilmiş soraq kitabı-lügətdir. Bu kitab rus tarixi onomastikasının tədqiqi üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən bir vəsaitdir. Ləqəblər haqqında verilən material burada çox genişdir. Müəllifin «Дьяки и подьячие XY-XVII вв.» adlı soraq kitabı isə idarə katiblərinin, mirzələrin əlifba sırası ilə verilmiş familiyaları, adları, ləqəbləri və ata adları, onların müxtəlif xidmət illəri və yerləri barədə mə'lumati özündə cəmləşdirir (Веселовский, 1974; 1975).

Antroponimlər müxtəlif anlayışlar, hadisələr, keyfiyyətlər, hərəkətlər ifadə edən yeni sözlərin yaranması üçün bir baza rolunu oynayır. Bu sözlər antroponomlardır. D.S.Mgeladze və N.P.Kolesnikovun «От собственных имен к нарицательным» adlı kitabı bu məsələyə həsr olunmuşdur. Müəlliflər tematik qruplar üzrə sistemləşdirilmiş bölmələrdə əlifba sırası ilə, antroponim olmuş, sonra isə ümumi ada çevrilmiş sözləri təqdim edir və mə'nesini göstərirler. XA-ların ümumi sözlərə, ümumi sözlərin isə XA-lara keçmə prosesi və bunun səbəbləri T.N. Kondratyevanın «Метаморфозы собственного именни» adlı lügətində də ətraflı göstərilmişdir (Мгеладзе, Колесников, 1970; Кондратьева, 1983).

Bəzi müəlliflər əcnəbi antroponimlərdən ibarət lügətlər tərtib etmişlər. Y.A.Folkmanin, A.I.Rıbakinin lügətlərini bunlara misal göstərmək olar (Bax: Словарь японских имен и фамилий, 1953; Словарь английских личных имен, 1973; Рыбакин, 1986). R.S. Gilyarevski və B.A. Starostinin «Иностранные имена и названия в русском тексте» adlı soraq kitabında isə 18 Avropa dilindəki qadın və kişi şəxs adlarının və onların rus dilinə transkripsiyasının əks olunduğu siyahılar, eləcə də ənənəvi şəkildə verilən coğrafi adların* siyahısı təqdim edilmişdir (Гиляревский, Старостин, 1985).

A.Qafurovun «Рассказы об именах», «Лев и Кипарис», «Имя и история» əsərləri şərqi şəxs adlarına həsr olunmuşdur. «Рассказы об именах» əsərində yer adları haqqında da mə'lumat öz əksini tapmışdır (Гафуров, 1968; 1971; 1987).

Antroponimik lügətlər arasında təxəllüs lügətlərinin özünəməxsus yeri vardır. Həmin lügətlər ədəbiyyatşunaslara və tarixçilərə bu və ya digər sənətkarın, ictimai xadimin müəllifliyini müəyyənləşdirməyə yardım edir.

Bu sahədə böyük xidmətləri olan V.Karsov və M.Mazayevin 1891-ci ildə çap etdirdikləri «Опыт словаря

* Coğrafi ad-CA

псевдонимов русских писателей» adlı lügətdə 4700-ə qədər təxəllüs açıqlanmışdır (Bax: Дмитриев, 1986, 6-7).

«Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей» adlı lügət İ.F.Masanovun 40 illik fəaliyyətinin bəhrəsidir. Lügətdə yalnız rus təxəllüsleri öz əksini tapmışdır. Burada qismən, rus mətbuatında çıxış edən başqa millətlərdən olan yazıçıların, habelə əcnəbi sənətkarların təxəllüsleri də verilmişdir (Масанов, 1956-1960).

Mə'lumdur ki, ərəb və fars müəllifləri öz əsərlərini müxtəlif ad formaları ilə imzalamışlar. Bu da bibliografiq materiallardan, kataloqlardan istifadə edərkən bir sıra çətinliklər tərədir. «Литературные имена арабских и персидских авторов» adlı səraq kitabı bu ehtiyacdə yaranmışdır. Kitabın həmin müəlliflərin elmi, bədii, tədris ədəbiyyatlarında, ensiklopediyalarda, bibliografiq vəsaitlərdə, o cümlədən kitabxana kataloqlarında və s. olan ədəbi adları (təxəllüsleri) daxildir. Kitab, ümumiyyətlə, müəlliflərin dəqiq traskripsiyada vahid ad formasını göstərmək məqsədilə tərtib edilmişdir (Литературные имена арабских и персидских авторов, 1973-1979).

Antroponimlər lügətləri yalnız ayrıca kitab halında deyil, antroponimik vahidlərin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərin əlavə bölmələrində, habelə müxtəlif ümumi lügətlərdə, ensiklopediyalarda təqdim olunur. L.V.Uspenskinin elmi-kütləvi ədəbiyyatda özünəməxsus yeri olan «Слово о словах. Ты и твое имя», A.Uqrıyumovun «Русские имена», A.V.Superanskayanın «Как вас зовут? Где вы живете?» və «Имя через века и страны», L.M.Şetininin «Имена и названия» və «Русские имена», İ.M.Jeleznyakın «Очерк сербохорватского антропонимического словаобразования» adlı əsərlərinin əlavə bölmələrində şəxs adlarının siyahıları verilir (Успенский, 1962; Угрюмов, 1962; Суперанская, 1964; 1990; Щетинин, 1968; 1978; Железняк, 1969). Böyük Sovet Ensiklopediyasının 51-ci cildində əcnəbi familyaların ərifə gətəricisi vardır. Bu gətərici hər hansı bir şəxs haqqında mə'lumatı ensiklopediyada axtarış tapmağı oxucular üçün asanlaşdırmaq məqsədilə tərtib edilmişdir. V.E.Staltmanenin «Латышская антропонимия. Фамилии» əsərinin sonundakı əlavə bölmədə familyaların işlənmə tezliyini göstərən tərsinə lügət verilmişdir. B.O.Unbeqaunun «Русские фамилии» kitabına yüz ədəd ən geniş yayılmış rus familyasının işlənmə tezliyini göstərən cədvəl əlavə olunmuşdur (Большая Советская Энциклопедия, 1958; Сталтмане, 1981; Унбекаун, 1989).

Bir sıra jurnallarda, məcmuələrdə olan məqalələrdə də kiçik həcmli antroponimik lügətlərə, siyahılara rast gəlmək olur. D.T.Nadkinin «Мордовские дохристианские личные имена с суффиксом -мас» adlı məqaləsində mordva şəxs adlarının siyahısı, «Русская речь» jurnalının bir neçə sayında M.Makovskinin rus adları lügəti, N.V.Podolskayanın «Антропонимикон берестяных грамот» adlı məqaləsində qədim mənbələrdəki şəxs adlarının siyahısı, A.V.Suslovanın «Из истории антропонимии советского периода (20-е годы)» məqaləsində müxtəlif illərin təqvimlərindəki şəxs adlarının siyahıları, P.T.Porotnikovun «Материалы для словаря вариантов русских личных имён» adlı məqaləsində tərtib edilmişsi nəzərdə tutulan lügətdən nümunələr, A.P.Qromovanın «Антропонимия Паданского говора карельского языка» məqaləsində şəxs adlarının dialekt variantlarını əks etdirən siyahı, V.L.Amitinin «Калабы бухарских евреев» adlı məqaləsində yəhudİ ləqəblərinin siyahısı verilmişdir (Надькин, 1973, 108-112; Маковский, 1979, 157-158; 149; 121; Подольская, 1979, 201-242; Суслова, 1979, 302-316; Поротников, 1979, 5-28; Громова, 1979, 38-55; Амитин, 1988, 65-68). Fəmiliya lügətləri və siyahıları O.N.Trubaçovun «Из материалов для этимологического словаря фамилий России», A.S.Pribludanın «Фамилии-аббревиатуры евреев», A.V.Suslovanın «Старые календарные имена в современном русском языке», V.E.Staltmanenin «Фамилии со славянскими формантами у латышей» adlı məqalələrində öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, «Этимология» məcmuəsinin 1972-ci ildən 1976-ci ilə qədər olan buraxılışlarında V.A.Nikonovun tərtib etdiyi rus familyaları lügətindən hissələr dərc olunmuşdur. «Русская речь» jurnalının 1976-ci ildən 1982-ci ilə qədər olan saylarında da müəllif həmin lügətdən nümunələri təqdim etmişdir (Трубачев, 1968, 3-53; Приблуда, 1970, 138-146; Суслова, 1979, 255-261; Сталтмане, 1979, 261-280; Никонов, 1972-1976; 1976-1982).

Artıq XYI əsrə Rusiyada xəritələr («çertyojlar») mövcud idi. Dövrümüzə qədər gəlib çatmayan Böyük Çertyojun (o dövrdə Rusyanın və bə'zi yaxın ərazilərin, dövlət sərhədlərinin, mühüm yolların və böyük çayların hövzələrinin ümumi xəritəsinin) ətraflı təsviri XYII əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu təsvir «Книга Большому Чертежу»* adı ilə məşhurdur. «КБЧ» 1627-ci ildə tərtib edilmiş, ilk dəfə V.N.Tatişev tərəfindən 1768-ci ildə üzə çıxarılmışdır.

* Книга Большому Чертежу-КБЧ

Kitabda Kür, Şamaxı, Salyan, Şirvan, Qarabağ, Bərdə, Ağdaş və s. coğrafi adlar haqqında da mə'lumatlar verilir. Kitabın sonunda CA-ların göstəricisi vardır (КБЧ, 1950).

P.P. Semyonov tərəfindən 1863-1885-ci illərdə nəşr edilmiş beşcildlik «Географическо-статистический словарь Российской империи» adlı lügət tarixi-coğrafi əsər kimi çox qiyamətlidir. Lügətdə türk toponimləri əksəriyyət təşkil edir (Семенов, 1863-1885).

N.P. Barsovun «Географический словарь Русской Земли» adlı lügəti IX-XVI əsrləri əhatə edən materiallar əsasında tərtib olunmuşdur (Барсов, 1865).

Bə'zi toponimik lügətlər, eyni zamanda, tədris vəsaitidir. Bunların ilk nümunələri N.I. Berezinin 1894-cü ildə nəşr olunmuş «Географические имена» və A.A. Ivanovskinin eyniadlı lügətidir (1914). Bundan başqa, M.S. Bodnarskinin «Словарь географических названий», A.A. Karabanova «Краткий словарь по географии и географическая викторина», M.N. Melxeyevin «Географические имена», K.I. Volinkinin «Краткий русско-английский географический словарь», M.V. Qorskayanan «О географических названиях», S.A. Oqurtsovun «Географические названия», Y.M. Pospelovun «Школьный топонимический словарь» adlı lügətləri müəllim və şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuşdur (Боднарский, 1954; Карабанов, 1958; Мельхеев, 1961; Краткий русско-английский географический словарь, 1963; Горская, 1970; Огурцов, 1975; Пospelov, 1988).

V.A. Nikonovun «Краткий топонимический словарь» adlı lügətində bir çox ölkələrin, şəhərlərin, dənizlərin, çayların, dağların və digər obyektlərinin mə'nası, mənşəyi, yaranma tarixi izah olunur, bu adlar haqqında mövcud olan müxtəlif fikirlər təqdim edilir (Никонов, 1966).

Toponimik lügətlərin bir çoxu Rusyanın aygı-aygı regionlarındakı CA-ları özündə cəmləşdirir. «Географический словарь. Все Подмосковье» adlı lügət, M.N. Melxeyevin «Происхождение географических названий Иркутской области», V.P. Kuskovun «Краткий топонимический словарь Камчатской области», A.A. Mitärevin «От Абы до Яи», S.V. Kislovskoyun «Знаете ли вы? Словарь географических названий Ленинградской области», V.Balabanovun «В дебрях названий», A.K. Matveyevin «Географические названия Урала. Краткий

топонимический словарь», B.Q. Serbinin və V.V. Leontyevin «Там, где геологи прошли», N.I. Suvalovun «От Парижа до Берлина по карте Челябинской области», Y.I. Çaykinanın «Географические названия Вологодской области», A.Toninin «Ступино. Историческое прошлое «землицы» Ступинской в названиях» adlı lügəti bir sıra ərazilərdəki coğrafi obyektlərin adlarından bəhs edir (Bax: Ədəbiyyat siyahısına).

V.A. Juçkeviçin «Топонимика Белоруссии» əsərində belorus CA-larının ümumi, eləcə də linqvistik xarakteristikası verilir. Kitabda əsas yeri toponimik lügət tutur. Müəllisin belorus toponimlərinə həsr olunmuş daha bir lügəti var: «Краткий топонимический словарь Белоруссии». Burada adlar hər iki dildə-rus və belorus dillərində verilir (Жучкевич, 1968; 1974).

V.N. Neroznakinin «Названия древнерусских городов» adlı əsərində qədim rus toponimiyası ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Kitabda 300-ə qədər qədim rus şəhərinin adı müxtəlif salnamələrdə, fərmanlarda və s. mənbələrdə verilən mə'lumatlar əsasında izah edilmişdir (Нерознак, 1983).

P.L. Maştakovun «Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного)» əsəri Dnestr və Buq çaylarının hövzələrindən bəhs edir. Kitabın sonunda isə çay adlarının göstəricisi vardır. O.N. Trubaçovun «Названия рек Правобережной Украины» əsərində hidronimlər tərsinə lügət şəklində təqdim olunur. Oka çayının hövzəsinə daxil olan çay və göllərin siyahısını təqdim edən əsər «Гидронимия бассейна Оки» adlanır. Müəllifi Q.P. Smolitskayadır (Маштаков, 1917; Трубачев, 1968; Смолицкая, 1976).

A.K. Matveyevin tərtib etdiyi «Вершины Каменного Пояса. Названия гор Урала» adlı lügətdə hər oronim haqqında geniş mə'lumat, alımlərin fikirləri təqdim olunur (Матвеев, 1990).

CA-ların bir dildən başqa dilə düzgün verilməsi vahid transkripsiya qaydalarının müəyyən edilməsi bir sıra lügətlərdə öz əksini tapır. Bu tip lügətlərdə CA-ların transkripsiyasında fonetik prinsip əsas tutulur. Belə lügətlər, adətən, iki hissədən ibarət olur: birinci hissədə CA-ların rus dilində transkripsiyası verilir, ikinci hissə isə CA-ların mənsub olduğu müvafiq dilin əlifbası üzrə

tərtib edilir.¹

Bu cür xüsusi lügətlərin hazırlanması 50-ci illərdə davam etdirilmiş, CA-ların vahid, sabit, elmi qayda əsasında yazılışını tə'min etmək məqsədilə bir sırə lügətlər tərtib edilmişdir.

CA-lar lügətləri arasında ensiklopedik xarakterli lügətlər də vardır. «Краткая географическая энциклопедия», «Энциклопедический словарь географических названий», «Географический энциклопедический словарь» belə nəşrlərdəndir (Краткая географическая энциклопедия, 1960-1966; Энциклопедический словарь географических названий, 1973; Географический энциклопедический словарь, 1989).

Bə'zən toponimik lügətlər müxtəlif ərazilərin toponimikasından bəhs edən tədqiqat əsərlərinin tərkibində əlavə bölmə kimi verilir. L.L.Trubenin «Как возникли географические названия Горьковской области», V.P.Zaigorovskinin «Как возникли названия городов и сел Воронежской области», E.M.Murzayevin «Природа Синьцзяна и формирование пустынь Центральной Азии», Q.A.Menovşikovun «Местные названия на карте Чукотки», İ.A.Vorobyovanin «Язык Земли», A.L.Xromovun «Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана», V.A.Proxogovun «Надпись на карте», A.İ.Yeremiyanın «Географические названия рассказывают», X.L.Xanməhəmmədovun «Топонимия Дагестана» əsərlərinin əlavə bölmələri, A.Dz.Tsaqayevanın Şimali Osetiyanın toponimləri haqqındaki tədqiqat əsərinin ikinci hissəsi toponimik lügətdən ibarətdir (Трубе, 1962; Загоровский, 1966; Мурзаев, 1966; Меновщиков,

¹ Bax: Краткий словарь русской транскрипции географических наименований Британских островов, 1948; Краткий словарь русской транскрипции географических наименований Франции, 1948; Краткий словарь русской транскрипции географических наименований США, 1950; Краткий словарь русской транскрипции географических наименований Германии, 1950; Краткий словарь русской транскрипции географических наименований стран Латинской Америки, 1950.

² Bax: Словарь русской транскрипции географических названий, 1955-1959; Словарь русской транскрипции географических названий Ирана, 1961; Словарь географических названий СССР, 1968; Словари географических названий арабских стран, 1973; Словарь географических названий Корси, 1973; Словарь географических названий Эфиопии, 1974; Словарь географических названий Коми АССР, 1975; Словарь географических названий Мордовской АССР, 1975; Словарь географических названий Германской Демократической Республики, 1975; Словарь географических названий стран Латинской Америки, 1975; Словарь географических названий Украинской ССР, 1976; Словарь названий орографических объектов СССР, 1976; Словарь географических названий Китая, 1982; Словарь географических названий Австрии, 1983; Словарь географических названий Франции, 1983; Словарь географических названий зарубежных стран, 1986.

1972; Воробьева, 1973; Хромов, 1975; Прохоров, 1977; Еремия, 1990; Ханмагомедов, 1990; Цагаева, 1975).

A.Şkrob və V.Sokolovun «Брянская старина», P.V.Babkinin «Кто, когда, почему», A.İ.Popovun «Географические названия» və «Следы времен минувших», K.S.Qorbaçeviç və Y.P.Xablonun «Почему так названы?», müəllif kollektivi tərəfindən hazırlanmış «Имена московских улиц», Q.P.Smoltinskaya və M.V.Qorbanevskinin «Топонимия Москвы» adlı əsərlərində toponimlərin, eləcə də mikrotoponimlərin izahı və təhlili qısa öcerklərdə təqdim olunur (Шкроб, Соколов, 1961; Бабкин, 1965; Попов, 1965; 1981; Горбачевич, Хабло, 1985; Имена московских улиц, 1979; 1988; Смолицкая, Горбаневский, 1982).

Müxtəlif illərdə nəşr olunmuş səraq kitablarında da Yer kürəsinin bütün CA-ları haqqında mə'lumatlara rast gəlmək olur. «Современный Иран», A.Q.Şigerin tərtib etdiyi «Политическая карта мира (1900-1960)», «Список минимума географических названий», «Названия СССР, союзных республик и зарубежных стран на 20 языках», V.I.Savina və D.S.Votrinin tərtib etdikləri «Справочник названий государств и территорий мира» adlı kitablarda CA-ların əks olunduğu göstəricilər, cədvəllər, siyahılar verilir (Современный Иран, 1957; Шигер, 1961; Список минимума географических названий, 1973; Названия СССР, союзных республик и зарубежных стран на 20 языках, 1974; Справочник названий государств и территорий мира, 1979).

Bə'zi səraq kitabları keçmiş sovet respublikalarının inzibati-ərazi bölgüsü haqqındaki materiallar əsasında hazırlanmışdır. Burada hər respublikanın ərazisi, əhalisinin sayı, inzibati - ərazi vahidlərinin miqdarı və adları barədə ətraflı mə'lumat vardır (Bax: СССР. Административно-территориальное деление союзных республик, 1983).

CA-lar sözlüklerinə, siyahılara bə'zi tərcümə və orfoqrafiya-orfoepiya lügətlərində, eləcə də jurnallarda, məcmüələrdə olan məqalələrdə rast gəlinir. Məsələn, rusca-qazaxca, ləzgicə-rusca, avarca-rusca lügətlərə toponimlərin siyahıları, V.K.Müllerin tərtib etdiyi ingiliscə-rusca lügətə şəxs və CA-ların siyahısı, K.I.Bilinski və N.N.Nikolskinin tərtib etdikləri «Справочник по орфографии и пунктуации для работников печати» adlı kitaba CA-ların orfoqrafik lügəti, A.V.Superanska -yanın «Ударение в собственных именах в современном русском

языке» əsərinə CA-ların və onlardan əmələ gələn sifətlərin daxil olduğu lügət əlavə edilmişdir (Орысша-казақша сөздік, 1954; Лакско-русский словарь, 1962; Лезгинско-русский словарь, 1966; Аварско-русский словарь, 1967; Англо-русский словарь, 1977; Былинский, Никольский, 1957; Суперанская, 1966). Vahid tələffüz normasını müəyyən etmək məqsədilə tərtib olunmuş «Словарь ударений для работников радио и телевидения» adlı lügətə müxtəlif tipli XA-lar, o cümlədən CA-lar daxildir (Словарь ударений для работников радио и телевидения, 1984).

М.İ.Smirnovun «Историко-географическая номенклатура Переславль-Залесского края», А.N.Kazakovun «О географических названиях Ловозерских тундр на Кольском полуострове», V.O.Quretskinin «Русские географические названия в Новой Гвинее», D.Y. Qorelikin «К изучению топонимии Нижнего Поволжья», M.V.Labzinanın «О структуре тюркских названий озер и рек Челябинской области» adlı məqaləsində toponiymik lügət və siyahılar, «Проблемы ономастики» məstciüsində A.I.Yaşşenkonun «Гидронимический словарь Посемья» adlı regional lügəti, S.I.Bayevskinin «Географические названия в ранних персидских толковых словарях (XI-XY вв.)» məqaləsində kiçik toponiymik lügət verilmişdir (Смирнов, 1929; Казаков, 1949, 297-313; Гурецкий, 1969, 122-131; Горелик, 1973, 295-299; Лабзина, 1973, 363-370; Ященко, 1974, 3-118; Баевский, 1980, 83-89). Toponiymlərin lügətlərinə və siyahılara tədris jurnallarında da təsadüf olunur. «География в школе» jurnalının bir neçə sayında belə siyahi və lügətlər çap edilmişdir (Бах: Меньшиков, 1936, 85-86; Переименование городов СССР, 1938, 72; Изменения на карте Африки, 1962, 72; 73).

Müxtəlif illərdə bir çox coğrafi terminlər lüğətləri nəşr olunmuşdur. E. və V. Murzayevlərin «Словарь местных географических терминов», E. Murzayevin «Словарь народных географических терминов», N.A. Smirnovanın «Немецко-русский словарь географических терминов», M.F. Rozenin «Словарь географических терминов Западной Сибири» adlı lüğətlərini, A.A. Minkinin «Топонимы Мурмана», L.Q. Nevskayanın «Балтийская географическая терминология», Q.Y. Siminanın «Географические названия. По материалам письменных памятников и современной топонимики Пинежья» əsərlərindəki CT-lər lüğətlərini burlara misal göstərmək olar (Мурзаевы, 1959).

Мурзаев, 1984; Немецко-русский словарь географических терминов, 1966; Словарь географических терминов Западной Сибири, 1970; Минкин, 1976; Невская, 1977; Симина, 1980).

Terminlər lügətlərinin bəziləri CT-lərin rus dilində transkripsiyası qaydalarını eks etdirir. Bu lügətlərin eksəriyyəti keçmiş SSRİ-nin ayrı-ayrı ərazilərinə, yalnız biri xarici ölkəyə (İran) həsr olunmuşdur.

Onomastika özünün xüsusi terminlər sisteminə malikdir. N.V.Podolskayanın «Словарь русской ономастической терминологии» adlı lügəti bu sahədə ilk təşəbbüsdür. Bu, linqvistik, birdilli, izahlı, sahə lügətidir. Müxtəlif onomoloqların rus dilində çap olunmuş əsərlərinində rast gəlinən əksər terminlər bu lügətdə öz əksini tapmışdır. Lügətdə baxdırma üsulundan geniş istifadə olunmuşdur (Подольская, 1978; 1988).

«Словарь названий жителей РСФСР» və «Словарь названий жителей СССР» adlı lügətlər toponimlərdən deyil, müxtəlif yaşayış məntəqələrinin sakinlərindən bəhs edir. Bu lügətlərdə hər hansı bir insani yaşadığı yerə və ya mənşəyinə görə adlandırın sözlər - katolykonimlər verilir (Словарь названий жителей РСФСР, 1964; Словарь названий жителей СССР, 1975).

D.S.Mgeladze və N.P.Kolesnikov «Слова топонимического происхождения (топономы) в русском языке» adlı əsərdə CA-lardan əmələ gəlmış, müxtəlif predmet və hadisələri ifadə edən sözlərdən - toponomlardan bəhs edirlər (Мгеладзе, Колесников, 1965).

Y.E.Levaşovun tərtib etdiyi «Словарь прилагательных от географических названий» adlı lüğətdə isə toponimlərdən əmələ gəlmış sıfətlər verilir (Левашов, 1986).

Y.A.Karpenkonun «Названия звездного неба» əsərinin sonunda ayrıca bir bölüm kimi kosmik adların göstəricisi təqdim olunmuşdur. Müəllif bu göstəricini, bir növ, kosmik adlar lügətini əvəz edən bir vəsiyyət kimi kitaba daxil etmişdir (Карпенко, 1985).

¹ Вах: Комаров, 1964; Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в коми топонимии, 1968; Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в бурятских географических названиях, 1969; Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Горно-Алтайской автономной области, 1969; Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР, 1971; Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана, 1971; Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Дагестанской АССР, 1972; Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Таджикской ССР, 1975 в.с.

A.M.Dirr «Современные названия кавказских племен» adlı əsərində Qafqaz xalqlarının adlarının ayri-ayrilıqdə mə'nasını, mənşeyini izah edir, başqa xalqların dilində həmin xalqın adının necə səslənməsini göstərir (Dirr, 1909, 1-28).

I.Zarubinin «Список народностей Союза Советских Социалистических Республик» adlı əsərində keçmiş SSRİ-də yaşayan bütün xalqların sistemli qaydada siyahısı, onların sayı, müəyyən ərazidə yayılması, dini mənsubiyəti göstərilmişdir (Список народностей Союза Советских Социалистических Республик, 1927).

K.E. Bosvortun «Мусульманские династии» adlı əsəri əsas müsəlman sülalələrindən bəhs edir. Kitabda islamın yarandığı vaxtdan müasir dövrə qədər mövcud olan xəlifələrin, sultanların, hakim və canişinlərin siyahısı verilir, hakimiyyət dövrləri göstərilir (Босворт, 1971).

Mifonimlər lügətlərindən «Краткий словарь греческой мифологии» və «Мифологический словарь» adlı lügətləri nümunə göstərmək olar. Hər iki lügətdə antik mifologiyadakı XA-lar şərh olunur (Краткий словарь греческой мифологии, 1958; Мифологический словарь, 1965).

T.N.Kondratyevanın «Собственные имена в пословицах, поговорках и загадках русского народа» adlı məqaləsinə XA-lar siyahısı, «Собственные имена в русском эпосе» adlı əsərinə isə dastanlarda və qəhrəmanlıq nəğmələrində olan XA-lar lügəti əlavə edilmişdir (Кондратьева, 1964, 98-188, 1967).

Poetik XA-lar lügətlərindən biri «Поэт и слово» adlanır. Bu lügət giriş və üç hissədən ibarətdir. İkinci hissə XA-ların göstəricisidir. Göstərici bədii əsərlərdəki XA-ların əlifba sırası ilə düzülüşündən təşkil olunmuşdur. XA-lar üçün etimoloji arayış verilmişdir (Поэт и слово, 1973).

«Словарь автобиографической трилогии М.Горького» adlı lügətin altı buraxılışından biri XA-lara həsr olunmuşdur. Lügətdə verilən XA-ların sayı mindən yuxarıdır (Словарь автобиографической трилогии М.Горького, 1975).

Bəzi lügətlərdə XA-ların müxtəlis növləri əks olunur. A.M.Dirr СМОМПК* məstəsində «Список имен, фамилий, названий народов и имен животных у абхазцев, ингушей и дагестанцев» başlığı ilə hər üç xalqa məxsus XA-ların dəqiq

transkripsiyasını verən bir siyahı çap etdirmiştir. «Диалекты и топонимия Поволжья» məstəsində Q.Y.Kornilov tərtib edilməsi nəzərdə tutulan «Словарь собственных имен Поволжья и сопредельных территорий» adlı etimoloji lügətdən, «Вопросы ономастики» məchməsinə isə Y.S.Otin «Материалы к словарю собственных имен, употребляемых в переносном значении» adlı məqalədə məcazi mə'nalarda işlənə bilən XA-lar lügətdən nümunələri vermişdir (Dirr, 1915, 1-4; Корнилов, 1975, 123-152; Отин, 1980, 3-13).

Türkoloji dilçilikdə türk xalqlarının onomastik leksikasının toplanması və öyrənilməsi, lügətlərin tərtibi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür.

Zəngin toponimik, antroponimik, eləcə də etnonimik mə'lumatlara M.Kaşgarinin XI əsrin görkəmli abidəsi olan «Divani-lügət-it-türk» əsərində rast gəlirik. Bu mə'lumatlar iki mənbəyə əsaslanır: 1)klassik coğrafi ədəbiyyat; 2)səyahətlər zamanı M.Kaşgarinin etdiyi müşahidələr. «Divan»da 200-ə qədər toponim var. Bunlar ölkə, şəhər, kənd, fiziki-coğrafi obyektlərin, su obyektlərinin və s. adalarıdır. M.Kaşgari onların mə'nesini və mənşeyini izah edir, kim tərefindən salındığını, yerləşdiyi ərazini göstərir. «Divan»dakı antroponimlərin əksəriyyəti kişi adalarıdır. Bundan əlavə, «Divan»da çoxlu etnonimlər işlənmişdir. «Divan»ın Besim Atalay tərefində çapa hazırlanmış üçüncü nəşri dörd cilddən ibarətdir. İndeksdən ibarət olan dördüncü cilddə «Özel adlar» başlığı ilə siyahı verilmişdir. Burada «Divan»dakı XA-lar və onların izahı öz əksini tapmışdır (Divanü lügət-it-türk, 1991-1992).

Türk-islam ədəbiyatının ilk böyük sənətkarı Yusif Xas Hacibin «Qutadqu bilik» («Xoşbəxtliyə aparan elm») əsəri türk şe'r sənətinin möhtəşəm abidəsidir. Əsərin dünyada tanınmasında Rəşid Rəhmeti Aratın böyük zəhməti olmuşdur. «Qutadqu biliy»in lügət tərkibi, əsasən, türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. Əsərin yeddi ulduz və on iki bürc haqqındaki bölməsini, bir növ, kosmonimlər lügəti də adlandırmaq olar. Burada ardıcılıqla ulduz və bürcərin səciyyəvi xüsusiyyətləri, əlamətləri göstərilir (Yusuf Has Hacıb, 1991; Balasaqunlu, 1994).

Ərəb alimi Əsirəddin Əbu Heyyan əl-Əndəlusinin «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» («Türk dillərini dərketmə kitabı») əsərində XIII əsrə qədərki türk dilinin müfəssəl qrammatikası, onun lügət tərkibi şərh olunur. Əsər üç hissədən ibarətdir: birinci

* СМОМПК- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа